

ПРОЦЕСИ ДЕМОДЕРНІЗАЦІЇ В КРАЇНАХ ЗАХОДУ

В статті проаналізовані основні причини сучасних процесів демодернізації в країнах Заходу, тобто, – втрати ними вже досягнутих позицій в галузі модернізації. Серед таких процесів найважливішими є якісні зміни в характері соціально-економічної системи сучасного західного капіталізму, а також якісні зміни в демографічних характеристиках західних країн внаслідок міжнародної міграції. Проаналізовані причини таких змін та сформульовані основні принципи соціально-економічної політики, які б могли бути використані при підготовці програм реформ, необхідних для успішної модернізації пострадянських країн.

Ключові слова: *деמודернізація, деіндустріалізація, міграція, безробіття, фінансово-економічна криза, фінансіалізація, стагнація, державний капіталізм, державне регулювання економіки, соціальна держава.*

Фомин С.С. Процессы демодернизации в странах Запада. В статье проанализированы основные причины современных процессов демодернизации в странах Запада, то есть, – утраты ими уже достигнутых позиций в области модернизации. Среди таких процессов наиболее важными являются качественные изменения в характере социально-экономической системы современного западного капитализма, а также качественные изменения в демографических характеристиках западных стран вследствие международной миграции. Проанализированы причины таких изменений и сформулированы основные принципы социально-экономической политики, которые могли бы быть использованы при подготовке программ реформ, необходимых для успешной модернизации постсоветских стран.

Ключевые слова: *деמודернизация, деиндустриализация, миграция, безработица, финансово-экономический кризис, финансиализация, стагнация, государственственный капитализм, государственное регулирование экономики, социальное государство.*

Fomin S.S. Processes of demodernization in Western countries. The article analyses the main causes of the present processes of demodernization in the Western countries, i.e., their loss of the previously achieved positions in the sphere of modernization. Among such processes the qualitative changes in the character of socio-economic system of modern Western capitalism as well as the qualitative changes in demographic characteristics of the Western countries as a result of international migration are the most important ones. The main causes of such changes were analysed and the main principles of socio-economic policy were

formulated for possible use in elaboration of reform programmes needed for successful modernization of the post-Soviet countries.

Keywords: *demodernization, deindustrialization, migration, unemployment, financial and economic crisis, financialization, stagnation, state capitalism, state regulation of economy, social state.*

США та провідні країни Західної Європи були піонерами в справі модернізації. Вони раніше, ніж будь-які інші країни світу, створили розвинену, соціально орієнтовану ринкову економіку й демократичну політичну систему. Проте на сучасному етапі розвитку цих держав можна спостерігати виникнення низки проблем, які в цілому можна охарактеризувати як процеси демодернізації, тобто процеси, які негативно впливають на стан економічного й суспільного розвитку цих країн, і мають своїм наслідком відхід від вже досягнутих позицій в галузі модернізації. Серед таких проблем найважливішими є якісні зміни в характері соціально-економічної системи сучасного західного капіталізму, а також – якісні зміни в демографічних характеристиках західних країн внаслідок міжнародної міграції. *Мета* статті полягає в тому, щоб проаналізувати причини таких змін та, враховуючи негативний західний досвід, сформулювати основні принципи соціально-економічної політики, які б могли бути використані при підготовці програм реформ, необхідних для успішної модернізації пострадянських країн.

Модернізаційні процеси в західних країнах і, зокрема, в країнах Західної Європи, є предметом вивчення багатьох дослідників. В своєму аналізі автор спирався на роботи таких західних авторів, як Н.Брак, Б.Галгоші, Я.Лешке, Ф.Магдофф, Н.Стартін, Дж.Фостер. Крім того, були проаналізовані праці таких російських дослідників, як Г.І.Вайнштейн, І.С.Семененко. Названі автори висувають різні підходи щодо економічних реформ, необхідних для усунення вад сучасного західного капіталізму, проте вони єдині в негативній оцінці тих міграційних процесів, які зараз відбуваються в країнах Західної Європи.

Одним із проявів демодернізації західних країн є деіндустріалізація, головною причиною якої є міграція західного приватного капіталу в країни з більш дешевою робочою силою, переведення туди цілих галузей виробництва (насамперед «брудних» і трудомістких підприємств). В результаті в західних країнах було закрито багато заводів і фабрик, зросло безробіття, збільшилась кількість бідних людей, сформувався великий прошарок безробітних, які живуть на кошти соціальної допомоги й не можуть знайти ніякої роботи, оскільки високотехнологічні галузі, які залишилися в західних країнах, не потребують великої кількості працівників. До того ж більша частина цих безробітних просто не може працювати у високотехнологічних

галузях через низький рівень кваліфікації й освіти. Значна їх частина – це мігранти або діти й нащадки мігрантів з країн «третього світу». Таким чином відбулася десоціалізація і демодернізація значної частини населення західних країн.

Деіндустріалізація призводить до хронічної стагнації у реальному секторі економіки, для якого, в кращому випадку, притаманні дуже низькі темпи зростання. Серед інших причин такої стагнації слід вказати на зменшення сукупного споживчого попиту в результаті зниження доходів широких кіл населення, зокрема, доходів безробітних, а також зростання ролі монополій та олігополій (як форм організації діяльності провідних транснаціональних корпорацій) в західних економіках, що зменшує значення конкуренції та негативно впливає на стимули для інвестування в реальний сектор. Деякі західні економісти вважають, що стагнація – це не тимчасове явище, а вже фактично «нормальний стан» реального сектору в західних країнах, а періоди його зростання – це скоріше «виключення з правила» [1, р.2].

В той же час фінансовий сектор не відчуває браку інвестицій, внаслідок чого його питома вага в ВВП західних країн значно перевищує питому вагу виробничого, реального сектору. В сучасних умовах фінансовий сектор в західних країнах перетворився в щось подібне на гігантське казіно всесвітнього масштабу, для якого спекулятивні операції та створення фінансових пірамід є головним напрямком функціонування. Фінансова піраміда створюється, як правило, навколо якогось конкретного напрямку діяльності в реальному секторі. В 2000 р. це була так звана «нова економіка» (комп'ютерне виробництво, інформатика), в 2007-2008 рр. – житлове будівництво. Основою будь-якої фінансової піраміди, або фінансового «пузиря», є широке застосування різних форм кредитування. Так, наприклад, в кризі 2008-2009 рр. «фатальну» роль зіграло іпотечне кредитування в США. Криза поглиблювалася ще й тим, що американські іпотечні банки та установи, що видавали кредити, провели так звану «секьюритизацію іпотечних боргів», тобто під забезпечення цими боргами випускали цінні папери (облігації, різні фінансові деривативи), які продавали фізичним та юридичним особам, повертаючи собі таким чином (принаймні, частково) вартість виданих іпотечних кредитів і перекладаючи право отримання грошей за кредит на інших юридичних та фізичних осіб. В свою чергу ті юридичні особи, які покупали у іпотечних банків цінні папери, випущені під забезпечення їх вартості іпотечними боргами, також випускали та розміщували на фінансовому ринку свої цінні папери, вартість яких гарантувалася вартістю цих самих боргів. Таким чином, в США під іпотечні закладні емітувалися пакети іпотечних облігацій, а на їх основі – облігації інших фінансових організацій, які, в свою чергу, використовувалися в якості забезпечення

кредитів, отриманих іншими фінансовими інститутами, і т. д. В результаті кожний готівковий долар був пов'язаний з великою кількістю одночасних кредитних трансакцій. Тобто, мало місце розбавлення доларової маси за рахунок емісії великої кількості нових фінансових інструментів (зокрема, деривативів). Такі фінансові операції мають характер фінансової піраміди, або фінансового «пузиря», який рано чи пізно лусне, що кінець-кінцем і сталося. Оскільки серед боржників виявилась велика кількість людей, які після підвищення ставок іпотечного кредитування не змогли розрахуватися по отриманих кредитах, а також внаслідок загального падіння вартості житла в скрутне становище попали усі кредитори, тобто, банки, інші юридичні та фізичні особи, які придбали «цінні» папери, цінність яких гарантувалася загальною вартістю виданих іпотечних кредитів (тобто вартістю, яка залежала від потенційної можливості боржників повернути чи не повернути такі кредити). Створився цілий ланцюг боржників, включаючи найбільш відомі та респектабельні американські банки, фонди та інші фінансові установи, які не змогли виконати свої фінансові зобов'язання перед партнерами та клієнтами. Із фінансового сектору ланцюгова реакція банкрутств перекинулася на підприємства реального сектору, які були чи то клієнтами збанкрутілих банкових установ, чи то тримали значну частину своїх резервів в цінних паперах, пов'язаних з іпотечним кредитуванням.

Згодом криза перекинулася й на інші країни, призревши до суттєвого погіршення економічного становища в усіх країнах світу, включаючи країни Євросоюзу, нові індустріальні країни, пострадянські країни та країни «третього світу». Це, зокрема, проявилось в падінні рівня виробництва, експорту та імпорту, зростанні кількості банкрутств, рівня інфляції, дефіцитів платіжних та зовнішньоторговельних балансів, внутрішньої та зовнішньої заборгованості держав, безробіття, зниженні рівня споживання і взагалі – рівня життя. Крім того, світова фінансово-економічна криза поглиблювалася такими факторами, як безмежна емісія нічим не забезпеченого американського долару, його фактична монополія в більшості міжнародних розрахунків, колосальна зовнішня та внутрішня заборгованість США, їх величезний дефіцит платіжного балансу. Слід враховувати той факт, що ВВП США складається переважно з послуг, що означає, що реальних (тобто тих, що базуються на виробництві) активів для ліквідації величезної зовнішньої та внутрішньої заборгованості країни немає. Необхідно вдаватися або до нових боргів, збільшуючи заборгованість США, або використовувати ресурси інших країн (особливо тих, чії грошові одиниці міцно прив'язані до долару), збільшуючи, зокрема, доларову емісію. Таким чином «фінансіалізація» (тобто, домінування фінансового сектору у ВНП) економіки США та інших західних країн і утримання долларом

статусу основної світової резервної валюти містять в собі потенційну можливість виникнення нових фінансових «пузирів» [1, р.9]. Фінансово-економічна криза 2008-2009 рр. і загострення кризових явищ в західних країнах в наші дні (зокрема, криза в єврозоні) показали, що неоліберальна економічна політика, яка пропагує дерегуляцію економіки, вільний рух капіталів, зменшення ролі держави в економіці, скасування усіх перешкод на шляху «вільного розвитку ринкових сил» довела свою неспроможність приборкати руйнівні наслідки такого «розвитку».

Що стосується кризових явищ в межах Євросоюзу, то вони викликані не тільки системними вадами, притаманними сучасному західному капіталізму, але й вадами самого Євросоюзу як організації, що намагається об'єднати в своїх лавах країни, які різко відрізняються за рівнем економічного, технологічного й культурно-цивілізаційного розвитку. Євросоюз був найбільш ефективним, коли в нього входили лише розвинені західноєвропейські країни. Включення до нього відносно відсталих країн Південної Європи було першим кроком на шляху зниження ефективності ЄС. Подальші раунди розширення за рахунок відсталих країн Східної Європи лише посилили тенденцію до втрати керованості та економічної ефективності Євросоюзу.

Процес переведення значної частини виробництва в країни з дешевою робочою силою, бігство капіталів із західних країн в різні офшори призвели до різкого скорочення податків, що їх сплачує бізнес, що в свою чергу зменшує ресурси для проведення соціально-орієнтованої політики. Західні держави вже нездатні нести її тягар. Таким чином західний капіталізм поступово втрачає свій соціально-орієнтований характер. Скорочення фінансування соціальних програм, зниження розмірів соціальної допомоги й допомоги по безробіттю спостерігається в більшості західних країн. Зростає різниця в доходах між багатими та бідними [2, р.9-11].

Криза в галузі соціальної політики підсилюється проблемами, які виникають внаслідок міграції з менш розвинених до більш розвинених західних країн. На певному етапі така міграція давала позитивні економічні результати, особливо міграція висококваліфікованої робочої сили. Західні країни заощаджують у такий спосіб кошти на підготовку фахівців і одержують від іммігрантів величезну економічну віддачу (оскільки їх праця оплачується нижче праці громадян приймаючої країни). В результаті такого «відтіку мізків» завдається величезного економічного, інтелектуального збитку країнам, звідки прибули висококваліфіковані фахівці. Проте за сучасних умов кризових явищ в економіці західних країн трудовим мігрантам, навіть висококваліфікованим, все складніше знайти роботу за фахом. Так, наприклад, трудові мігранти з числа громадян східноєвропейських

країн-нових членів Євросоюзу, які мають високий рівень освіти й кваліфікації і які виїхали в пошуках роботи до західноєвропейських країн, дуже часто використовуються для виконання робіт, для яких не потрібна ані висока кваліфікація, ані високий рівень освіти, оскільки в західноєвропейських країнах немає такої кількості посад, щоб дати кожному висококваліфікованому мігранту роботу за фахом. Таким чином східноєвропейські країни-члени ЄС втрачають висококваліфіковані кадри працівників, тобто, мають хронічний «відтік мізків» («brain drain»), а ті, в свою чергу, не знайшовши роботи за фахом ані в своїх рідних країнах, ані в розвинених країнах Заходу, поступово втрачають свою кваліфікацію. Західні економісти вже охрестили це явище новим терміном «brain waste», тобто, «розтринькування мізків». Крім того, трудові мігранти з країн-нових членів ЄС використовуються здебільшого на тимчасових роботах, які у випадку звільнення не передбачають права на допомогу по безробіттю [3, p.155-156].

Крім міграції кваліфікованої робочої сили, в розвинені країни мігрує й менш кваліфікована робоча сила, зокрема, для «брудних» робіт, виконувати які відмовляються місцеві громадяни. Здебільшого такі мігранти походять з країн «третього світу». Зростання чисельності іммігрантів в країнах Західної Європи відбувається як в результаті безперервного міграційного процесу, так і внаслідок більш високої народжуваності у іммігрантів з країн «третього світу», які вже мають громадянство західноєвропейських країн або живуть там на постійній основі. На фоні вкрай низької народжуваності серед корінного європейського населення в багатьох країнах Західної Європи спостерігається неухильне зростання частки іноземців, і, зокрема, особливо швидке зростання частки африканців і азіатів у загальній чисельності населення цих країн. В 2011 р. в країнах Євросоюзу проживало 34,3 млн. людей, які народилися за межами Євросоюзу, з них 18 млн. – мусульман. Ці цифри не включають нащадків іммігрантів, які вже народилися в країнах Євросоюзу, мають місцеве громадянство і яких статистика включає до загального числа громадян відповідних країн. Згідно з демографічними прогнозами, зробленими в 2011 р., чисельність мусульман в країнах Євросоюзу в 2030 р. зросте до 30 млн. [4]. Проте ця цифра може бути значно більшою, якщо враховувати ті мільйони біженців, які зараз перебувають в Європу з Близького Сходу, з інших країн Африки і Азії.

Міграція з країн «третього світу» не обмежується лише легальним переміщенням робочої сили, вона включає величезну кількість нелегальних мігрантів і є прямим наслідком не тільки постійних війн, революцій і внутрішніх конфліктів, але й наслідком надзвичайно високої народжуваності серед африканських і більшості азійських і

латиноамериканських народів, що призводить до непомірного тиску на природні ресурси вказаних країн, до перенаселення, до розширення прірви у рівнях життя між країнами «третього світу» й розвиненими країнами. Період подвоєння чисельності населення в багатьох країнах «третього світу» становить в середньому 25-30 років. Тому кількість мігрантів з країн Азії та Африки, які намагаються проникнути до більш розвинених країн, буде постійно зростати. Конвенція ООН про біженців зобов'язує країни-учасниці даної конвенції приймати й матеріально утримувати політичних біженців з інших країн. Як правило, мігранти з країн «третього світу» оголошують себе саме політичними біженцями, хоча насправді переважна більшість із них – це «економічні мігранти», які прагнуть поліпшити матеріальне становище шляхом переселення в заможніші країни.

В багатьох країнах Західної Європи вже виникли замкнені анклави, де проживають мігранти з країн «третього світу» і де місцева влада практично не контролює ситуацію. Населення цих анклавів практично не змішується з місцевим населенням, не сприймає європейські цивілізаційні норми [5, с.59-61]. Досвід США показує, що «плавильний казан» відносно ефективно працює тільки серед представників європейських народів з єдиним релігійним та культурним корінням. Представники інших цивілізацій, рас, нехристиянських релігій бажають жити своїми, досить замкнутими громадами. У рамках однієї держави наявність таких громад нерідко породжує міжнаціональні й міжрелігійні конфлікти, створює благодатний ґрунт для розвитку тероризму. Наявність таких громад, які живуть за своїми власними архаїчними законами, є важливим фактором, який сприяє процесам демодернізації в західноєвропейських країнах. Крім того, міграція з країн «третього світу» пов'язана з величезними бюджетними витратами для західноєвропейських країн. Якщо раніше, в 60-70-х рр. минулого століття мігранти з цих країн швидко знаходили для себе роботу низької кваліфікації в промисловості, то зараз, внаслідок переведення значної частини промислового виробництва, зокрема «брудних» і трудомістких підприємств, в країни з дешевою робочою силою, більшість з цих мігрантів (особливо ті, які не мають ані кваліфікації, ані освіти) не можуть знайти роботу й живуть за рахунок соціальної допомоги. Французькі економісти свідчать (за даними на 2008 р.), що у Франції іммігранти з країн «третього світу» отримували 22% всіх соціальних виплат держави, причому ці виплати склали 14% прибутку середньої іммігрантської родини, в той час як в прибутку середньої родини корінних французів ці виплати склали лише 5%. За даними на 2006 р., імміграція коштує Франції щорічно 36 млрд. євро, що дорівнює 80% щорічного державного дефіциту країни [6, с.161].

Зараз, в умовах кризових явищ в економіці, численні західні політики та економісти переоцінюють неоліберальні догмати й закликають свої уряди повернутися до державницької, кейнсіанської економічної політики, яку західні країни проводили в 50-70-х рр. минулого століття, тобто політики активного державного втручання в економічні процеси. Висуваються пропозиції розпочати процес «нової індустріалізації» західних країн, повернути виробничі потужності з країн з дешевою робочою силою до країн Заходу. Проте змусити своїх капіталістів працювати насамперед у своїх країнах, не переводити капітали й підприємства в інші, «більш дешеві», країни, іншими словами, керуватися не своїм бажанням отримати максимальний прибуток, а інтересами своїх власних держав, західним урядам в умовах пануючої глобалістської доктрини «вільного руху капіталів» буде дуже важко, оскільки багато в чому вони є лише виконавцями волі великого приватного капіталу, який усе більш інтернаціоналізується й виражає інтереси не стільки своєї країни, своєї національної економіки, скільки інтереси міжнародних транснаціональних корпорацій.

Що стосується проблем, пов'язаних з міграцією з країн «третього світу» до країн Заходу, можна зробити висновок: якщо корінне населення цілої низки західноєвропейських країн, де вже оселилось багато іммігрантів (насамперед, Швеції, Великої Британії, Франції, Італії, Іспанії, Бельгії, Німеччини, Австрії, Нідерландів), не збільшить народжуваність і водночас не будуть вжиті більш суворі антимиграційні заходи, то в майбутньому більшість населення в цих країнах (на першому етапі – в молодих вікових групах) будуть складати нащадки іммігрантів з країн «третього світу». Може відбутися, по суті, «деєвропеїзація» цих західноєвропейських країн. Міграційні проблеми сприяють зростанню в країнах-членах Євросоюзу впливу правих, націоналістичних партій. Такі партії, які отримали назву партій «євроскептиків», виступають за скасування сучасної ліберальної імміграційної політики Євросоюзу, закриття його кордонів для мігрантів і, навіть, за вихід своїх країн з ЄС, або, принаймні, за перетворення його на союз країн з нічим не обмеженим національним суверенітетом [7, р.242-245]. Перемога противників членства Великої Британії в Євросоюзі на референдумі (так званий «Брексіт») надала таким партіям додатковий стимул для активізації своєї діяльності, і кількість голосуючих за ці партії на виборах постійно зростає. Таким чином як у внутрішній, так і в зовнішній політиці Євросоюзу можна очікувати суттєвих змін, що можуть призвести до послаблення повноважень наднаціональних органів Євросоюзу, сприятимуть зростанню ролі національних держав.

Серйозні економічні проблеми, з якими зіткнулися розвинені західні країни, не дозволяють сподіватися на великі інвестиції з їхнього боку в

економіку пострадянських країн. За цих умов треба розраховувати головним чином на власні національні ресурси. На нашу думку, найбільш ефективною моделлю для мобілізації національних ресурсів з метою прискорення економічного розвитку є модель демократичної, соціальної держави, яка передбачає наявність економічного плюралізму, тобто, співіснування різних форм власності, які взаємно врівноважують і конкурують одна з одною, зокрема, власності державної і приватної. Приватна власність включає приватно-індивідуальну і приватно-групову (корпоративну і кооперативну). Домінування лише однієї форми власності не може забезпечити успішного функціонування економіки. В країнах Заходу, де домінує приватно-груповою власністю у вигляді транснаціональних корпорацій і банків, які контролюють великі сегменти внутрішнього й світового ринків, це призводить до економічної стагнації й до періодичних фінансово-економічних криз. Тому для пострадянських країн, на нашу думку, найбільш придатною могла б бути така модель, яка передбачає перебування в руках держави ключових стратегічних і базових галузей промисловості, а також – природних ресурсів і землі, що не виключає розвиток різноманітних форм приватного малого і середнього бізнесу. Наявність державних підприємств у ключових галузях промисловості дозволить запобігати спробам приватних корпорацій та фірм організувати змови з метою монополізації ринку й підвищення цін, забезпечить прозору конкуренцію між підприємствами різної форми власності, дозволить за рахунок державного інвестування розвивати ті галузі промисловості, в які приватний капітал не зацікавлений робити інвестиції. Розробка конкретних заходів, які складатимуть сутність моделі демократичної, соціальної держави, повинна стати одним із найважливіших напрямів наукових досліджень. Зокрема, в такій дослідницькій роботі значну увагу слід приділити вивченню досвіду нових індустріальних країн, які, спираючись на важелі державного регулювання, відносно швидко досягли високого рівня економічного й науково-технічного розвитку.

Використані джерела та література:

1. Magdoff F. Stagnation and Financiliazation / Fred Magdoff, John Bellamy Foster // Monthly Review. New York – 2014. – Vol.66. – № 1. – P. 1-24.
2. Foster B.J. Piketty and the Crisis of Neoclassical Economics / John Bellamy Foster, Michael D.Yates // Monthly Review. – New York. – 2014. – Vol.66. – № 6. – P. 1-24.
3. Galgoczi B. Post-Enlargement Intra-EU Labour Mobility under Stress Test / Bela Galgoczi, Janine Leschke // Intereconomics. Review of European Economic Policy. – 2014. – №3. – P.152-158.

4. The Future of the Global Muslim Population. Projections for 2010-2030 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pewforum.org/files/2011/01/FutureGlobalMuslimPopulation-WebPDF-Feb10.pdf>

5. Семененко И. Интеграция инокультурных сообществ в развитых странах / И.Семененко // Мировая экономика и международные отношения. – 2006. – №10. – С. 58-68.

6. Вайнштейн Г. Демографический фактор эволюции «социального государства» в Европе / Г. Вайнштейн // Полис. – 2012. – №6. – С. 155-164.

7. Brak N. Introduction: Euroscepticism, from the margins to the mainstream / Nathalie Brack, Nicholas Startin // International Political Science Review. – 2015. – Vol.36. – №3. – P.239-249.